

„oklevélszó”-ként funkcionálhatott, azaz használata mögött valamiféle normatörekvés nyilvánulhat meg.

A helynevek tipológiai elemzésének a névfajtákra vonatkozó jellemzők feltárása mellett népségtörténeti hozadéka is lehet. Ennek szemléltetésére az Árpád-kori hegynév-állományban fellelhető nyelvi-kronológiai rétegeket mutattam be. A vizsgálat során a területiség szempontját is érvényesítettem. Két, egymáshoz közel eső hegyvonulat neveit hasonlítottam össze nyelvi szempontból: a vizsgálatba egyrészt a mai Északi-középhegység nagy részének, azaz a Börzsöny, a Cserhát, a Mátra, a Bükk és a Cserhát kiemelkedéseinek a neveit, másrészt a Selmeci-hegység, a Jávoros és a Szlovák-érchegység vonulatának a neveit vontam be. Lényeges különbség mutatkozik a két területen a régiségben a névhasználók tekintetében: az északi vonulat vidékén ugyanis jóval nagyobb számú szláv lakossággal kell számolnunk. A magyar és a szláv nép névalkotási, névváltoztatási szokásaiban jelentős eltéréssel számolhatunk: míg a magyar névadóktól származó nevek jelentős része szintagmatikus szerkesztéssel, összetételekből jött létre mindkét területen, addig a szláv nevek között csupán elenyésző számban találkozunk hasonló alakulásmóddal. A vizsgálat során névrendszertani jellegű területi különbségek is megmutatkoztak. A két hegyvonulat magyar névadással létrejött neveinek állományán belül az egy- és kétrészes névalakulatok arányában tapasztaltunk eltérést: az északi vonulat nevei között ugyanis valamivel több az egyrészes, mint a déli vonulat hegynevei között. Ez talán a szláv névmodell hatásával is magyarázható, az északi területen ugyanis – amint azt a nagyszámú szláv eredetű név is mutatja – nagyobb az egyrészes hegyneveket használó szláv népesség aránya, s névadási, névhasználati szokásaik a magyar névhasználókra is hatással lehettek.

Az adott helynévfajta átfogó megismerésére irányuló vizsgálat következő fázisát az jelentheti, hogy az adott névfajta jellemzőit a helynévrendszeren belül más névfajták állományával összevetve vesszük számba. Ilyen módon szisztematikusan fel lehet tárni az egyes helyfajták megnevezései közötti különbségeket és hasonlóságokat, s ezáltal tovább árnyalhatjuk az egyes névfajták sajátosságairól az eddigi kutatások alapján kirajzolódó képet. Az eddig megjelent, egyetlen névfajtára koncentráló munkák jó alapot nyújthatnak az ilyenfajta összehasonlító vizsgálatokhoz, a teljes körű összevetéshez azonban nyilvánvalóan szükség lesz valamennyi, korábban rendszerszerűen nem vizsgált névfajta átfogó elemzésére is.

PÓCZOS RITA:
NYELVI ÉRINTKEZÉS ÉS A HELYNÉVRENDSZEREK
KÖLCSÖNHATÁSA

Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány

Debrecen, 2009. 227 lap

Témavezető: Hoffmann István

Opponensek: Péntek János, Maticsák Sándor

Védés: 2009. május 27.

1. Célkitűzések. – A forráshiányos, illetve forrásszegény időszakok etnikai viszonyainak vizsgálatában mai ismereteink szerint közvetlen bizonyítékokra általában nem támaszkodhatunk, mert direkt módon semmilyen írott (vagy nem írott) anyag nem tudósít a

Kárpát-medence népességi helyzetéről. Ez a körülmény nemcsak a magyar írásbeliség kialakulását megelőző korszakra, tehát a honfoglalás korára és az azt közvetlenül követő időkre igaz, hanem az oklevelek ezreit létrehozó következő évszázadokra is: mivel ezeknek a dokumentumoknak a megrendelői, illetve megfogalmazói számára nem volt fontos körülmény a települések lakóinak, a peres ügyek résztvevőinek az etnikai hovatartozása, a származásukra vonatkozó információkat általában nem is rögzítették az oklevelekben.

Értekezésemben egy olyan névrendszertani elemzés tapasztalatait igyekszem bemutatni, amely egy mai többnyelvű névállomány és a névhasználók kapcsolatának tanulmányozásával kísérel meg a régiség névkincséből levonható etnikai következtetésekhez újabb szempontokat adni. A vizsgálatok során egy mai helynévrendszert, a „Baranya megye földrajzi nevei” című névtár Sásdi járásának kétnyelvű, mintegy 13 000 adatot tartalmazó helynévállományát elemzem. A dolgozat elsődleges célja tehát a magyar–német kétnyelvű vidékek névrendszerét jellemző rendszerszerű összefüggések felfedése, a vizsgálatok során használt elemzési modell azonban reményeim szerint általánosabb érvényű megállapítások, tendenciák feltárásában, így általában a kétnyelvű névállományok viszonyrendszerének a leírásában, illetve régebbi korszakok kevésbé jól adatolható névkincsének a népességtörténeti felhasználásában is támpont lehet.

2. Módszerek. – A régi helynevekből történő etnikai következtetések során az alábbi problémákkal kell szembesülnünk: a korai ómagyar korból fennmaradt névanyag meglehetősen „töredékes”, a 12. századig gyakorlatilag minimális, a 13. századtól egyre növekvő, de messze nem teljes számú helynévi adat áll rendelkezésünkre. Az, hogy melyik objektumnak maradt fenn neve, melyiknek nem, kétszeresen is esetleges: egyrészt nem jegyezték le a helynevet, ha annak nem volt valamilyen jogi, birtoklástörténeti szempontból fontos szerepe, másrészt pedig esetleges az egyes oklevelek fennmaradása, megtalálása is. A korai ómagyar kori névanyagot vizsgáló kutató tehát eleve hiányos adatbázis alapján tud csak dolgozni, így kénytelen az egész névrendszerre vonatkozó megállapításokat tenni úgy, hogy annak közel sem ismeri minden tagját. Ez alapján a feltételezéseket is jócskán tartalmazó kép alapján kerül sor aztán a névhasználói csoportokra jellemző nyelvi jegyek meghatározására. Ha ezeket a következtetéseket pedig a kiinduló helynévi rendszerre, sőt további helynévrendszerekre is alkalmazzuk, az elmélet egyre komplexebb összefüggésrendszert alkot majd, viszont egyre instabilabb lesz a kiinduló pont bizonytalanságai (azaz a nyelvi tények, az alapot képező adatbázis hiányossága) miatt. Még kevésbé megbízható az eredmény, ha az ilyen, bizonyítottan aligha tekinthető elképzelések alapján korábbi, nyelvemléktelen korok nyelvi és etnikai viszonyaira következtetünk vissza. Ahhoz tehát, hogy a névrendszer és az etnikum közötti összefüggéseket feltárjuk, szükségünk van magának a névrendszernek (tehát az elemeinek és a közöttük lévő belső viszonyoknak) a teljes és alapos ismeretére is. Mivel azonban a mai ismereteink alapján a töredékesen fennmaradt helynévállományokat csak korlátozottan bővíthetjük újabban megismert régi elemekkel, a köztük lévő kapcsolatokat célszerű rekonstruálni olyan névrendszerek alapján, amelyek teljes rendszerként megismerhetők. Az ilyen jellegű vizsgálatokhoz kiváló forrásnak bizonyulnak a jelen (illetőleg a közelmúlt) állapotát rögzítő helynévtárak, amelyek a nyelvészeti, névtani kutatási céloknak megfelelő közlésforma mellett az adatközlő nyelvi hovatartozására vonatkozó információkat is közölnek.

A vizsgálatok keretében HOFFMANN ISTVÁN többszintű helynévelemzési modelljét választottam, amelyet a korpusznak és a vizsgálati céloknak megfelelően több ponton is ki

kellett egészíteni. Egyrészt a modellnek azokban a részrendszereiben volt szükség újabb alkategóriákra, amelyek a helynevek létrehozásában szerepet játszó nyelvi eszközök (azaz a név morfológiai, keletkezéstörténeti tulajdonságai) alapján osztályoznak, hiszen ezek a nyelvi kötöttségű elemek nyelvenként más-más jegyeket mutathatnak. A német és a magyar névrendszerek összevető elemzéséből a két nyelvre jellemző névadási mintákról, illetve az azok közötti hasonlóságokról, különbségekről, valamint az esetleges interferenciajelenségekről kaphatunk információkat. Egy ilyen jellegű vizsgálat azonban nem képes azokat az összefüggéseket feltárni, amelyek a két rendszer párhuzamos, egyidejű használatából adódnak. Vagyis: a névadási modellek felderítése a német és magyar neveket mint két egymástól független névrendszert képes csak leírni, de rejtve hagyja a névállománynak azokat a speciális tulajdonságait, amelyek a kétnyelvűségből következően a két névrendszert összekapcsolják, tehát bizonyos értelemben egy rendszerre alakítják. Ennek az összekapcsolódásnak az eredménye a többnevűség, amelynek leírása a fentiekől eltérő sajátos vizsgálati módszereket és elemzési sémákat kíván: az azonos denotátumra utaló, eltérő nyelvű közösségek által használt helynevek viszonyai szintén jellegzetes mintákat követnek, s mint ilyenek a modellelmélet értelmében az új nevek létrejöttét nagyban meghatározzák. Az egyes neveket mint rendszertagokat kategorizáló szintek mellett a névpárok osztályozó újabb szintek így mintegy második dimenzióként egészítették ki HOFFMANN elemzési rendszerét. A többnevűség kategóriáinak kidolgozásakor ŠRÁMEK modellelmélete, továbbá a lipcsei és brnói névtani kutatócsoportnak a helynevek integrációjáról alkotott elképzelései szolgáltak vezérfonalamul.

3. Az értekezés eredményei

3.1. HOFFMANN modelljének leíró szempontú vizsgálati szintjei közül a funkcionális-szemantikai elemzést végeztem el. A névállomány együttes vizsgálata mellett célszerűnek látszott a korpuszt részrendszerekre bontva is megfigyelni, így lehetőség nyílt az egyes névhasználati csoportokhoz (magyar, illetve német nyelvű kommunikációhoz) köthető állományok, valamint a denotátumtípusok (települések, vízfolyások, térszíni formák, közterületek stb.) neveiből felépülő alrendszerek összevetésére is.

A vizsgált adatállományra jellemző szemantikai minták (ŠRÁMEK terminusával: alapmodellek) közül három olyan jellegzetes modell emelkedik ki, amely megvilágíthatja a többnyelvű területek speciális névadási, illetve névhasználati szokásait, valamint segíthet feltárni a formális és informális névhasználat közötti különbségeket, így akár az oklevelekben történő rögzítés körülményeit is. Ilyenek a megnevező funkciójú egyrészes nevek, továbbá a megnevező és fajtajelölő szerepű névrészek kombinációjaként létrejött nevek, valamint egyes sajátosságkifejező és fajtajelölő névrész kapcsolataként leírható típusok.

Az egyes névfajták elemzéséből világosan kitűnik, hogy a különböző denotátumtípusok neveinek etnikumjelölő értéke eltérő lehet. A régiségben is kimutatható névfajták közül a településnevek a legkevésbé alkalmasak a népességi következtetésekre, míg a kisebb közösségekben használatos, a társadalmi változások iránt érzékenyebb és adminisztratív eszközökkel kevésbé konzervált névfajtának (a víz- és határneveknek) jóval megbízhatóbb etnikumjelölő értéke van.

A vizsgált német nevek között nagy arányban fordulnak elő idegen eredetű megnevező funkciós helynevek, melyek a kiinduló formától csak kiejtésükben térnek el. (A településnevek között kevés kivétellel csak ilyenek szerepelnek.) A magyar településnévi szörványoknak

az oklevelekben tapasztalható egyértelmű túlsúlya az egyéb nyelvi eredetű településnevekkel szemben a mai településnév-állomány vizsgálata alapján tehát nem feltétlenül az általuk jelölt falvak magyar lakosságát tükrözik, sokkal inkább azt jelzik számunkra, hogy az Árpád-korban a magyarság volt olyan helyzetben, hogy a településeket megnevezze, illetve hogy az általa adott neveket az oklevélírók rögzítsék. A nem településnévi állomány az etnikai kutatások szempontjából sokkal megbízhatóbb forrás, ám itt is szem előtt kell tartani, hogy a kétnyelvűség esetén a szórvány kétszeres választás (a határt ismerő „adatközlő” és az oklevélíró döntése) után került be az oklevélbe. Ezt a kétszeres szűrőt, melyet a korabeli presztízsvizonyok minden bizonnyal nagymértékben befolyásoltak, szintén nem hagyhatjuk figyelmen kívül a régiség helyneveinek értékelésében.

A kétnyelvű névállomány tanulmányozásának egyik legfőbb tanulsága, hogy az idegen eredetű, megnevező funkciójú helynevek még a mikronevek esetében sem utalnak direkt módon az etnikumra: ha a népességtörténeti kutatásokban kizárólag a nevek eredetéből következtetünk a lakosság etnikai hovatartozására, könnyen tévútra juthatunk. A Sásdi járásban például ugyan a magyar és a német lakosság jelenlétét egyértelműen tükrözi a névállomány, de a névkincsben az egykori szlávtság nyomai is fellelhetők, noha szlávok az adatok felvételének idején már csak egy településen élnek. Mivel a fokozatosan beolvadó etnikum helynevei is fokozatosan tűnnek el a terület névállományából, jóval tovább őrizve annak emlékét, mint ahogy az illető népcsoport ténylegesen ott élt, a nevek származásából egy adott korszak népességi viszonyaira csak nagy körültekintéssel szabad következtetni. Másként fogalmazva ez a jelenség a névadó és a névhasználó egybemosásának veszélyeire figyelmeztet.

3.2. A keletkezéstörténeti vizsgálatnak azért van kiemelt szerepe a népességtörténeti kutatásokban, mert ez az az elemzési szint, amelyen a helynév kiinduló formájának (azaz a keletkezés pillanatában létrejövő struktúrának) a nyelvhez kötése megtörténik. Ebből a szemszögből a döntő momentum az utolsó névalkotási mozzanat megállapítása: amelyik nyelv keletkezéstörténeti modellje alapján jött létre a helynév, annak a népességnek a névadói tevékenységéhez kell rendelnünk.

A teljes névállományt vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a névalkotás szabályrendszere huzamos együttélés ellenére is mindkét nyelvben megtartja a nyelvi karakterét. Míg a funkcionális-szemantikai elemzés során (főleg az újabb belterületi helynevek esetében) megállapíthatók a párhuzamos fejlődés nyomai, addig ilyen jellegű nyelvek közötti kölcsönhatások a keletkezéstörténeti szinten nincsenek. Ennek a tényezőnek szintén a névadók megállapításában lehet fontos szerepe.

3.3. A többnevűségen azt a mai és régi névrendszerekben egyaránt gyakori jelenséget értem, hogy egy helynek egyidejűleg több neve is van. A többnevűség egynyelvű és többnyelvű helynévállományokra is jellemző: az azonos nyelvhasználói közösséghez köthető névpár- (vagy névcsoport)tagokat szinonimákként értelmezhetjük, míg a különböző nyelveket azonos denotátumra vonatkozó vagy azonos jelentésű névpárnak (névcsoportnak) nevezem.

Az azonos denotátumra vonatkozó névpárok tagjai közötti viszony az egyes helynevek elemzéséhez hasonlóan szintén két szinten, leíró és történeti szempontból lehetséges. Az előbbi vizsgálati szinten a névpár tagjai közötti megfeleléseket tanulmányozhatjuk: az elemzési keret kategóriáit a hangalaki, illetve szemantikai egyezések, valamint ezek

altípusai és kombinációi alkotják. A keletkezéstörténeti szinten azt vizsgáljuk, hogy a névpárok milyen névalkotási móddal jöttek létre, ezen a síkon a fordítás és az átvétel al-fajai szerveződnek rendszerbe.

A névpárok, névcsoportok belső kapcsolatainak elemzési eredményei azt sugallják, hogy a kétnyelvű névrendszerekben az azonos jelentésű nevek között általában szemantikai megfelelés van: leggyakrabban teljes egyezés. Ennél a típusnál lényegesen ritkábbak az egyéb típusok, mint a részleges egyezést mutatók, illetve az átvételek, legkevésbé pedig azok a névpárok jellemzők a rendszerre, amelyek tagjai között semmilyen kapcsolat nem fedezhető fel. Ezek a jellemzők arra engednek következtetni, hogy a kétnyelvű vidékek egy-egy nyelvhez köthető névrendszerei még akkor sem függetlenek egymástól, ha elemeiket, az egyes helyneveket a névhasználók egymástól elkülönítve, mindig csak az egyik nyelvhez kapcsolva alkalmazzák a kommunikáció során. Adataink szerint ugyanis a kétnyelvű közegben az új megnevezések keletkezését a denotátum számos tulajdonsága mellett annak már meglévő, a másik nyelvben létrejött neve is motiválhatja.

A mai névrendszert tanulmányozva azt tapasztaljuk, hogy a többnevűség lényegesen gyakoribb jelenség, mint ahogyan azt az oklevelek alapján a régi névrendszerekről feltételezni szokás: a régiségből helynévpárokat, azonos denotátumot jelölő névcsoportokat ritkábban tudunk kimutatni (főként, ha csak a szinkrón többnevűséget vizsgáljuk). Ennek oka egyrészt a korabeli oklevelezési gyakorlattal magyarázható, másrészt viszont – a kétnyelvű névpárok hiányában – azt sem zárhatjuk ki, hogy az oklevelezés megindulásának korában nem számolhatunk kétnyelvűséggel.

3.4. A dolgozat utolsó fejezetében a mai névállomány elemzésével nyert tapasztalatok alapján a **korai ómagyar kori Borsod vármegye helynévrendszerét** tanulmányozom. Ebben a részben arra keresem a választ, hogy a névadatok alapján milyen népesség mutatható ki ezen a területen, illetve milyen változások tapasztalhatók a vizsgált korai ómagyar kori névállományban, ha azt bizonyos kronológiai határok mentén tovább tagoljuk. E vizsgálatok azt mutatják, hogy a mai többnyelvű névállomány elemzésének tapasztalatai a régiség névállományára visszavezetve a korábban feltételezett etnikai képet nem csupán árnyalják, de valamelyest bizonytalanabbá, homályosabbá is teszik, mintha pusztán a nevek eredetmagyarázata alapján következtetnénk a hajdani lakosságra. A több lehetőséget is megengedő megállapítások azonban mégis reálisabban közelíthetnek az egykori valósághoz, mint a biztosnak tűnő, ám ingatag alapokra állított következtetések.

GYÓRFFY ERZSÉBET:
FOLYÓVÍZNEVEK A KORAI ÓMAGYAR KORBAN
Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány
Debrecen, 2009. 184 lap
Témavezető: Tóth Valéria
Opponensek: Korompay Klára, Maticsák Sándor
Védés: 2009. június 25.

A történeti helynévanyaggal foglalkozó névtani tárgyú szakmunkák áttekintésekor sajátos aránytalanságot tapasztalhatunk: a kutatók valamennyi helynévfajta közül elsősorban